

існування етносу говорить тільки те, що він безпосередньо відчувається людьми як явище (феномен)» [3, 31]. Загалом у розпорядженні прибічників погляду на етнос як на існуючу в реальному світі спільноту є більш вагомні аргументи, але це окрема тема для розмови. До того ж слід відзначити, що, крім проблеми онтологічності існування етносу, досить складним залишається й питання визначення власне сутності цієї категорії. З цього приводу досить слушно свого часу зауважив саме Л. Гумільов: «Те, що є різні етноси – всі знають... Але на питання: що ж це таке? – тямущої відповіді не було» [4, 11], а ми додамо – й досі немає.

Додати до цього слід також і те, що й сам Лев Михайлович, попри довготривалу роботу над теорією етносу, не запропонував більш-менш стрункого визначення цього явища. Натомість його концепція відзначається доволі «широким» трактуванням проблеми, хоча в цілому аналіз зосереджується насамперед на природних аспектах феномена етносу. Багато в чому такий підхід зумовила взагалі перша концепція етносу, запропонована ще в 1920-х рр. С. Широкогоровим [5], що трактувала це явище як феномен біологічний. Однак, уже на початку дослідження проблеми Л. Гумільов цілком резонно стверджував: «Спроби витлумачити етнос як винятково соціальне, рівно як і винятково біологічне явище, зазнавали невдачі тому, що замість аналізу (розчленування) пропонувалося спрощення, котре неминуче заводило дослідника у глухий кут» [6, 99].

Доцільно відзначити, що термін «етнос» у радянській етнологічній науці почав поширюватися саме завдяки працям Л. Гумільова від середини 1960-х рр. [7; 8]. «Офіційним» етнологам «етнос» також був відомий із праць С. Широкогорова, але довгий час цей термін не вживався. Лише після виходу перших публікацій етнологічного спрямування Л. Гумільова категорія «етнос» починає розглядатися як базова. Першим, хто приділив значну увагу цьому поняттю став Ю. Бромлей [9]. Розглядаючи роль ендогамії для етносу, він фактично засвідчив переважний вплив на нього саме концепції С. Широкогорова. Як відомо, для останнього ендогамія виступає в першу чергу як найнеобхідніша умова існування етносу. Щоправда Ю. Бромлей спробував «соціалізувати» ендогамію для того, щоб пояснити соціальність самого етносу.

Суто соціальне тлумачення етносу підтримав і розвинув В. Козлов [10]. Критикуючи погляди Л. Гумільова, він зауважував: «Соціальне життя людей не зводиться до етнічного (національного) й етнос є лише одним із видів соціальної спільноти», а отже, «її можна назвати соціальним організмом» [11, 72, 74]. На нашу думку, соціальна концепція не розкриває всієї сутності етносу. Вона надмірно його соціалізує, прирівнюючи до категорії «соціум» та ігнорує об'єктивні етнічні властивості. До того ж інтерпретація етносу в якості суспільства цілкомито нівелює його специфіку як самостійного явища.

Натомість Л. Гумільов запропонував біолого-географічну концепцію розуміння сутності етносу, хоча його теорія характеризується, на наш погляд, значною суперечливістю методологічного характеру щодо трактування цього явища. Насамперед він однозначно заперечує соціальність етносу, посиляючись на те, що вона «дослідниками не доводилась, а просто постулювалася» [12, 51]. Разом із тим, «якби етноси були «соціальними категоріями», то вони б виникали у схожих соціальних умовах», а цього, на думку дослід-

ника, не відбувається [3, 262]. Не можна не погодитися й з тим, що (згідно позиції В. Козлова) якщо етнос «просто соціальна категорія, котра утворюється внаслідок складання того чи іншого суспільства», то тоді етнос – «величина мнима, а етнографія – даремна втрата часу, оскільки простіше вивчати соціальні умови» [3, 81].

Намагаючись з'ясувати сутність етносу, Л. Гумільов стверджує: «Ми можемо охарактеризувати *етнос як біологічну одиницю* (тут і далі курсив наш. – К. І.), що таксономічно стоїть нижче виду, як *populatio*» [8, 14]. Однак у більш пізній період він доводить, що етнос «не співпадає з біологічним угрупованням осіб – популяцією» [4, 16]. Виходячи з цього, вчений стверджує: «Етнос не біологічне явище, так само як і не соціальне. Ось чому *пропоную етнос вважати явищем географічним*, завжди пов'язаним із ландшафтом, що його вміщує та годує етнос. А оскільки ландшафти Землі різноманітні – різноманітні й етноси» [13, 139].

Попри це, ми можемо також помітити, що, крім цього, у Л. Гумільова «етнос – це елементарне явище, котре не зводиться ні до соціального, ні до біологічного, ні до географічного явищ» [3, 77]. Більше того, «етнос у людини – це теж саме, що прайди у левів, зграї у вовків, стада у копитних тварин і т. д. Це форма існування виду *Homo sapiens*» [13, 137]. Водночас справедливим є й зауваження, що «етнос – не раса». Разом із тим, це не знімає питання: що ж саме розуміє під етносом Л. Гумільов? Аналізуючи далі це явище, дослідник, зрештою, намагається довести, що етноси слід вважати «біофізичними реальностями, що обгорнуті в ту чи іншу соціальну оболонку» [3, 278]. Це, на наш погляд, наближує вченого до етносоціального тлумачення сутності етносу. Продовжуючи розвивати свою думку в площині «етнос-соціум», він зазначає: «Суперечка стосовно того, що є первинним – біологічне чи соціальне – безпредметна, оскільки зрозуміло, що одне неможливе без іншого» [14, 122].

Дещо раніше Л. Гумільов запропонував космічне розуміння феномену, згідного якого, «етноси – лише фаза етногенетичних процесів, причиною яких, згідно моделі, є вибух пасіонарності, тобто флуктуація живої речовини біосфери» [6, 100]. Це приводить його також до думки, що «етнос – це пасіонарне поле одного ритму, тому що в іншого етносу інший ритм. Саме ці ритми ми й уловлюємо відчуттям “свого” або “чужого”» [6, 101]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що, на жаль, єдиного й достатньо обґрунтованого погляду на сутність етносу в теорії Л. Гумільова просто не існує. Хоча визначити його концепцію потрібно, на наше переконання, саме як біологічно-географічну, а не біосоціально чи пасіонарну, як намагаються це робити інші дослідники.

Пов'язано це з тим, що для нього була особливо характерною позиція розуміння етносу як явища природи та впливу на нього ландшафту. Він прямо наголошував: «Етнос – явище природи!», а «вплив ландшафту на етнос не викликає сумнівів» [35, 217, 221]. «Ландшафтне оточення впливає на форми господарства, уклад етносу, визначає його можливості, перспективи» [15, 154]. До того ж «різноманітність людства, що спостерігається, пов'язана з жорсткою системою “ландшафт-етнос”. Необхідність адаптації до різних умов має наслідком різні стереотипи етнічної поведінки» [16, 5].

Безпосередньо під «ландшафтом» Л. Гумільов розуміє ділянку земної поверхні, що якісно відрізняється

від інших ділянок [17, 26]. Географічні та етнологічні категорії не співпадають, а отже, зв'язок ландшафту та етносу опосередкований історією етносу, котрий освоєє ландшафт і перебудовує геобіоценози. Це явище вчений іменує «сукцесією антропогенною». На нашу думку, основна суперечність такої тези полягає в тому, що у схожих ландшафтах мали б виникати й схожі етноси. Однак ми спостерігаємо зовсім іншу картину. Ця обставина неодноразово використовувалася проти цієї концепції й її противниками. Крім цього, можна також помітити ще одну невідповідність концепції Л. Гумільова: «Якщо етнос – довготривалий процес, то він є частиною біосфери Землі, а оскільки з етносом пов'язана зміна ландшафтів, то етнологію потрібно зарахувати до географічних наук» [3, 117].

На наш погляд, єдиним визначенням етносу Л. Гумільова, з яким можна більш менш погодитися, це інтерпретація його як колективу людей. У цьому напрямі вчений спочатку визначав етнос як «колектив “особин”, які протиставляють себе всім іншим колективам» [8, 5]. Згодом він вже інтерпретує етнос як «колектив людей, який склався природно на основі оригінального стереотипу поведінки, що існує як структура, котра протиставляє себе іншим колективам» [18, 157]. Ще пізніше уточнив, що «етнос – форма колективного буття, притаманна лише людині» [3, 131]. Отже, остання дефініція певним чином відповідає все ж таки дійсності й не викликає заперечень.

Цим далеко не вичерпується інтерпретація Л. Гумільовим сутності етносу. Втім, вже проведений нами аналіз, засвідчує всю складність цього завдання, а також суперечливість концепції вченого. Внаслідок цього, а також через відмінність від «офіційної» концепції, теорія Л. Гумільова зазнавала досить значної критики, насамперед з боку апологетів соціальної концепції. Справедливо вона критикується й зараз. Тому можна погодитися із Ю. Бромлеем, що «немає підстав вважати, буцімто головна для всіх етносів риса полягає в тому, що вони являють собою біологічні популяції» [19, 53]. Принципове ж відношення етносу, на думку останнього, до сполученої з ним популяцією особливо яскраво виявляється в модусах їх відтворення: «У популяції воно здійснюється шляхом передачі генетичної інформації спадково від покоління до покоління через ДНК статевих клітин. Механізм же відтворення етносу ґрунтується на комунікативних “позабіологічних” зв'язках» [20, 17].

Разом із тим, біолого-географічна теорія етносу не оминула своїм впливом і прихильників соціальної парадигми. Наприклад, С. Аругюнов, колишній радянський, а нині сучасний російський етнолог, зазначає: «У людей етнос ізоморфний виду у тварин, у чому й полягає причина нерідкої біологізації етносу, як у Широкоголова чи Гумільова. Якщо ж етнос ізоморфний виду, то субетнічні чи конфесійні, локально-професійні та інші підспільноти ізоморфні расам або фазам усередині видів. У етносах можна навіть знайти аналоги вавіловських гомогенних рядів (на кшталт остистих або безостих форм у різних форм злаків)...» [21, 8]. У той же час різниця між людським і тваринним, етнічним і біологічним полягає в тому, що кордони між видами цілком дискретні, а кордони між етнічними утвореннями більш менш дифузні, що й робить можливим етнічний рух.

У свою чергу український дослідник С. Макаручк також вважає, що «формула відомого історика й етнографа Л. Гумільова (спільність етносу базується

на родинній близькості, кровноспорідненості. – Прим. С. М.), що визначає етнос як форму виду, не позбавлена підстав. Проте, головною ознакою такого виду є соціальне та культурно-духовне начало, а не біологічне» [22, 6 – 7]. На думку В. Пустотіна, якщо розуміти середовище етносу як етно-соціально-природне (а не винятково природне в дусі Л. Гумільова), то «можна стверджувати, що внутрішня стабільність кожного етносу забезпечується безперервним обміном “потокми” інтелектуальної, економічної та іншими видами енергії між етносом і середовищем» [23, 102].

Аналізуючи біологічну основу етногенезу, Л. Гумільов звернув увагу також на те, що «тварини, для того щоб зайняти інші ареали, аби існувати в інших ландшафтних умовах, еволюціонують за межі виду. Людина ж залишається в межах одного виду. І все ж людина змогла домогтися перемоги не лише за рахунок техніки. Потрібно визнати, що в людині є якась особлива властивість – не лише соціальна, але й природна, – яка також відрізняє її від тварин. Цю властивість ми можемо характеризувати як підвищену лабільність, пластичність, навіть здатність до реадaptaції, повторного пристосування» [4, 10]. Саме тому, на його погляд, «в етнічних феноменах присутні дві форми руху – соціальна та біологічна. Отже, тим чи іншим способом, у тому чи іншому аспекті дослідження може бути описаний або той, або інший бік складного явища. При цьому точність опису та його багатосторонність взаємно виключають одна одну» [3, 203]. На нашу думку, це підтверджує ігнорування багатьма вченим біосоціальної концепції етносу, що, втім, становить іншу тему для дослідження.

Все ж таки географічні та біологічні аспекти етнічного для Л. Гумільова завжди були центральними, тому він завжди зважав на те, що «в умовах історичного буття в людських спільнотах продовжують відбуватися біологічні процеси, котрі стимулюють навіть зміну скелету» [3, 289]. Більше того «в географічному аспекті підґрунтям для виникнення етносу служить популяція, котра може розглядатися як група пасіонарних “особин”, яка пристосувала певний ландшафт до своїх потреб і одночасно сама пристосувалася до ландшафту» [3, 407 – 408]. Отже, зрештою, дослідник усе ж таки схиляється більшою мірою до біолого-географічної концепції тлумачення сутності етносу.

Насамкінець варто відзначити й спроби Л. Гумільова трактувати етнос під іншим кутом зору, коли біогеографічні постулати опиняються під загрозою самоспростування. Зокрема це стосується інтерпретації ним феномену як системного явища. Втім, і воно трактується неоднозначно, адже у цьому випадку вчений вже не може категорично заперечити соціальну складову етносу. Автор біолого-географічної концепції неодноразово у своїх працях підкреслював: етнос – це система. При цьому, критикував розуміння системності як «певної однорідності», ідентичності всіх елементів етносу, котра може бути відшукана лише у самосвідомості» [12, 50].

На його переконання, етнос – система цілісна й виникає у певному історичному часі. Етнос одного разу отримує свою енергію (геобіохімічну живої речовини або простіше – пасіонарність), за допомогою якої він починає існувати, й, розтративши її, розпадається [24, 4]. Тому етнос – це замкнена система дискретного типу – корпускулярна система [14, 121]. Дослідник розглядає також «етнос як систему соціальних і природних одиниць із присутніми в них елементами. Етнос – не

просто збіговисько людей, а система різних за смаками та здібностями особистостей, продуктів їх діяльності, традицій, географічного середовища, етнічного оточення, а також певних тенденцій, пануючих у розвитку системи» [3, 130].

Крім цього, Л. Гумільов називає етнос «системою людських організмів. Отже, різниця між етносами полягає не в постійній взаємозамінності людей, як клітин в організмі, а в зміні системних зв'язків і утворенні нового стереотипу поведінки» [4, 245]. Більше того етнос в історичному розвитку динамічний і реалізується з найменшими втратами енергії, щоб підтримувати своє існування [3, 137 – 138]. Врешті решт, учений доходить висновку: «Отже, етнос – не зоологічна популяція, а системне явище, властиве лише людині й таке, що виявляє себе через соціальні форми, в кожному випадку оригінальні, бо господарство країни завжди пов'язане з ландшафтом, який годую, рівнем розвитку техніки та характером виробничих відносин» [3, 276].

Підводячи підсумки, можна відзначити, що біолого-географічна, як і соціальна, і біологічна, і біосоціальна теорія також не розкриває повною мірою сутність етносу як феномену. Більше того вона зводить етнологію винятково до природничих наук, зокрема до антропобіології, географії, ба, навіть до геології. У свою чергу це створює небезпеку «випадання» етнічної специфіки людських спільнот поза історичний контекст етносоціального розвитку цивілізації. Разом із тим, абсолютизація біологічного підґрунтя етносів може призвести до формування заангажованих расистських концепцій, які за своєю суттю антигуманні, що яскраво засвідчили події минулого століття.

1. Івангородський К.В. Сутність етносу як самостійного явища: стан проблеми на сучасному етапі // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2005. – Вип. 80.
2. Заринов И.Ю. Время искать общий язык (проблема интеграции различных этнических теорий и концепций) // Этнографическое обозрение (далі – ЭО). – 2000. – № 2.
3. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994.

4. Гумилёв Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990.
5. Широкогоров С.М. Этнос. – Шанхай, 1923.
6. Гумилёв Л.Н. Сущность этнической целостности // Вестник Ленинградского государственного университета (далі – Вестник ЛГУ). – 1971. – № 24.
7. Гумилёв Л.Н. По поводу предмета исторической географии // Вестник ЛГУ. – 1965. – № 8.
8. Гумилёв Л.Н. О термине «этнос» // Доклады Географического общества СССР. – Вып. 3. – Л., 1967.
9. Бромлей Ю.В. Этнос и эндогамия // Советская этнография (Далі – СЭ). – 1969. – № 6.
10. Козлов В.И. О понятии этнической общности // СЭ. – 1967. – № 2.
11. Козлов В.И. Что же такое этнос? // Природа. – 1971. – № 2.
12. Гумилёв Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исследования. – 1992. – № 1.
13. Гумилёв Л.Н. Этноссы и антиэтноссы // Звезда. – 1990. – № 1.
14. Гумилёв Л.Н. Этноссы и антиэтноссы // Звезда. – 1990. – № 2.
15. Гумилёв Л.Н. Этноссы и антиэтноссы // Звезда. – 1990. – № 3.
16. Судьба теории и зигзаги истории (Беседа с доктором исторических наук Л. Гумилёвым) // Социально-этнические проблемы и природа. – М., 1988.
17. Гумилёв Л.Н. Этноссы в ландшафтах // Социально-этнические проблемы и природа...
18. Гумилёв Л.Н. Письмо в редакцию «Вопросов философии» // Вопросы философии. – 1989. – № 5.
19. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
20. Бромлей Ю.В. Человек в этнической (национальной) системе // Вопросы философии. – 1988. – № 7.
21. Арутюнов С.А. Этничность – объективная реальность // ЭО. – 1995. – № 5.
22. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
23. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В. Попова. – К., 1998.
24. Гумилёв Л.Н. Никакой мистики // Юность. – 1990. – № 2.

